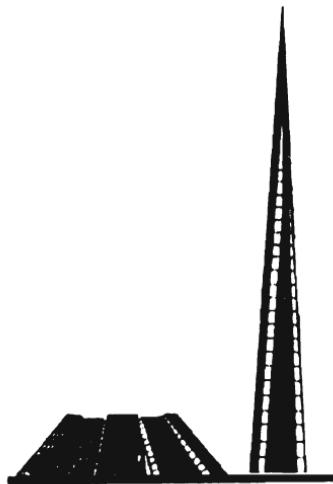

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆգԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՕՏԱՐԵՐԿՐԱՅԻՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ
ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆ

I

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿADEMIԱ**

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՕՏԱՐԵՐԿՐԱՑԻՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ
ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

I

**ՕՏԱՐԵՐԿՐԱՑԻՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ
ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ՄԱՏԵՆԱՃԱՐ

ԹԻՎ 1

ԳԵՂՐԳ ԲՐԱՄԴԵՍ - «Դայաստանը և Եվրոպան»

**ԷՂՈՒԱՐԴ ԲԵՌՆՇՏԱՅՆ - «Դայերի տառապանքն ու
Եվրոպան»**

**ՍԵՐԳԵՅ ՍԱԶՈՆՈՎ - «Դայկական բարենորոգումների
հարցը»**

ԽՄԲԱԳԻՐ՝ Լ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ԳԵՂՐԳ ԲՐԱՆԴԵՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԵՎՐՈՊԱՆ

Դամիացի նշանավոր գրաքննադատ և հրապարակախոս ԳԵՂՐԳ ԲՐԱՆԴԵՍ (1842-1927) այս դասախոսությունը կարողացել է Բեռլինում՝ 1903 թ. փետրվարի 2-ին «Ենթոպայի հայ ուսանողական միության» կազմակերպած հավաքությի ժամանակ:

Դասախոսությունն առանձին գրքովկով լույս է տեսել արևմտահայերեն, Ժնևում՝ 1907-ին «Ղողչակ» թերթի խմբագրության հրատարակությամբ: Այն բացառիկ փաստաբույր է Դայոց եղենի մասին:

Տիկնայք և պարոնայք

Դանգամանքների թերությունվ «Եվրոպայի հայ ուսանողական միության» կողմից հրավիրված լինելու պատիվն ունեմ՝ այս երեկո ծեր առջև ելույր ունենալու համար, իբրև մեկը Եվրոպացի այն գործներից, ովքեր առաջինն իրենց ծանր բարձրացրին ի նպաստ հայերի և զգտեցին ուշադրություն հրավիրել նորագույն ժամանակների ամենից ահուելի ու քստմնելի ողբերգությունների վրա:

Մտադիր չեմ այստեղ գրողիս խոսքերին մեծ տեղ հատկացնել՝ քաջ գիտակցելով, որ քաղաքական լուրջ հարցերում Վերջին խոսքը պատկանում է իշխանության գլուխ կանգնածներին: Սակայն նրանք նույնպես ստիպված են լինում հարգել հասարակական կարծիքը, եթե այն հզոր ու միասնական է: Եվ ահա դրա համար էլ հարկավոր է բոլոր երկրներում և մասնավորապես Գերմանական կայսրության մեջ, հիմնավորել ու անրապնդել հասարակական այդ կարծիքը:

Դուք բոլոր գիտեք, թե Վերջին տասը տարիների ընթացքում Արևմտյան Դայաստանը ինչպիսի սոսկումների ասպարեզ դարձավ և որ նույնիսկ ամենաբարբարոս ժամանակների պատմության մեջ ննանք չենք կարող գտնել:

Անկարելի էր հավատալ, քանի դեռ չինք տեսել մի անբողջ ժողովրդի այդօրինակ բնաջնջությունը, համատարած կոտորածներն ու նահատակությունը:

Դայուրդ հազարավոր գոհերի արյունն է, որ օգնության է կանչում:

Գիտեմ, որ Թուրքիան Գերմանիայի բարեկամ տերություններից մեկն է, և ծիշտն ասած, այս է պատճառներից մեկը, որ Թուրքական կառավարությունը երես առավ իր ուզածն անելու գործունեությունը:

Սուլթանի անձի մասին չեմ ուզում որևէ քան ասել: Բայց նրան ցնծություն պատճառող բարեկամությունը մարդկության պաշտպաններին չպետք է արգելի խոսելու գերմանացիների ներկայությամբ:

Դունգարիան ազգային և ավանդական կապերով վաղուց ի վեր կապված է Թուրքիայի հետ, սակայն, այդուհանդերձ, հետաքրքրություն ցուցաբերեց հայ

դատի ազնիվ մաքառողի՝ Պիեռ Շյառի հանդեպ, Երբ վերջինս անցյալ դեկտեմբերին, Բուլղարիայում խոսեց Հայաստանի պատմության նորագույն դեպքերի մասին:

Գերմանական ժողովուրդն ավելի թույլ ազգակցական կապեր ունի Թուրքիայի հետ և անհամեմատ ավելի զորեղ է, այնպես որ, Գերմանիայում հասարակական կարծիքի ստեղծումը հայկական դատին օգնելու տեսակետից այժմ թերևս կարող է վճռական նշանակություն ունենալ:

Եթե հայերի բաժնին միմիայն թշվառությունը լիներ, մենք դարձյալ չպիտի զլանայինք նրանց նկատմամբ դրսկորելու մեր համակրանքը:

Նրանց տաճանքներն անսահման են, նկարագրելով կամ պատմելն անհնարին որովհետև լուղները պիտի փակեն իրենց ականջները:

Եթե ասվի, թե երեք հարյուր հազար մարդ ոչնչացվեց քոնության, ցրտի ու սովորականով՝ շատ թերեւ տպավորություն կրողմի, և ծեր երևակայությունը չի շարժի:

Օրինակ, ինչ օգուտ, եթե ասենք, թե 1894-ի օգոստոսին Մուշի շրջակա գյուղերում տեղի ունեցած համատարած կոտորածը տևեց երեք շաբաթ, որ այնտեղ անխստիր կոտորեցին տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին, որ կանայք սպանվելուց առաջ լլկվեցին, որ հարյուրավոր կանայք սրին ու սվիններին զոհ դառնալուց առաջ գինվորներին հանձնվեցին:

Ինչ միտք ունի ծեզ պատմել այն մասին, թե գերմանացի մի ճանապարհորդ թենտրանցում տեղեկացել էր հինգ տարեկանից բարձր կտական ամբողջ սեռը պիծելու՝ քրդերի երդման մասին:

Սեկ ուրիշ տեղում 60 կին ու աղջկի հանձնվեցին գինվորներին, փակվեցին մի եկեղեցու և, ի վերց, սպանվեցին նույն գինվորների կողմից. Եկեղեցու դուռ տակից արյունը ջրի նման հոսում էր:

Եթե ցանկանանք անջնջելի տպավորություն ստեղծել, պետք է խորանանք մարդամասների մեր:

Սարդ արարածը գուցե այնքան զգարմանա, երբ լսի, թե հարյուր հազարավորներ են սպանվել, սակայն կսահմոկի, երբ ինանա նրանցից մեկի ինչպես սպանվելու մասին:

Դու մի կին գործի առաջ ծնկի եկած աղերսում էր, որ խնայեն իրեն:

- Տղա՞ է, թե աղջկի-, գոռացին գինվորները: Եվ ասացին, որ տղա է, և յոր մեջիդիուլ՝ գոազ եկան: - Տեսնենք՝ ո՞րն է, - ասացին ու թշվար կնոջ արգանդը ճեղքեցին: Ով պատմում է այս տեսարանը, կարող է դեպքի մանրամասները նկարագրել ու վկաների անունները տալ:

Սի այլ տեղում քրոբը գոազ բռնեցին, թե ով կարող է մեկ հարվածով չըրս երեխայի գլուխ: Եվ նրանց երեխաներին մորթեցին մայրերի աչքի առաջ:

Տրավագոնում կոտորածի առաջին օրը մի հայ դրւս է զայխ հացագործի խանութից, ուր գնացել էր իր հիվանդ կնոջ ու զավակների համար հայ գնելու: Դանկարծ վախ է հասնում մնեցին մի խումք: Մարդու խմբում է բարեկամ վերաբերնունք և, հավատալով խառնամբոյին խոսումներին, ցանկանում է գնալ, սակայն, լկտիաբար հեծնելով, բռնում են խեղծին, կապում ոտքերը, կտրում են մի ծեղքը և դրանով խփում դեմքին: Դետո կտրում են մյուս ծեղքն ու հրամայում, որ խաչ հանի, իսկ մյուսներն էլ հորդորում են բարձր գոռա, որպեսզի Աստված կառուանա լսել նրա պաղատանքները: Ուրագործներից մեկը կտրում է նրա ականջներն ու խորում բերանը, հետո շարուում երեխին: Սեկ ուրիշը գոռում է. «Եթենդիի բերանը, որ արհամարիեց այդպիսի համեղ կերակուրը, պետք

* Սերիդինն քամ դուրուշի արժողությամբ արժարյա դրամ էր Թուրքիայում:

ապաժողովի»: Կտրում են լեզուն, որպեսզի այլև չկարողանա հայիոյել: Դաշույնի ծայրով հանում աչքը, այնպես որ դեմքի զարիութելի կծկումները, թույլ մարմնի ջղացնցումները, արյան տեսքն ավելի ու ավելի են գազանացնում մոլեռանդներին: Յետո փորում են մյուս աչքն էլ և ոտքերն էլ կտրում են մահացու հարված հասցելուց առաջ:

(Հատ տիկիններ հեծկլտում են, ոմանք ոտքի են կանգնում, իսկ ոմանք էլ սրահից դուրս են գալիս):

Երգորումի անգլիական հյուպատոսի տեղեկագրում նկարագրված է մի տեսարան, որ տեղի է ունեցել Սեմալ գյուղում, կոտորածները դեռ չսկսած: Դա Ազգն մերժել էր մատնել գյուղի նշանակոր բնակիչներից մի քանիսին: Դատավոր Թալիա էֆենդին և երկու թուրք հարյուրապետներ ամբողջ գիշերը չարչարել են տալիս նրան: Մի լավ գանհարելուց հետո մերկ թւերը տարածում են գերանի վրա, կապում ու սկսում են մտրակահարել: Թշվառը բոլորովին չէր կարող շարժվել: Դեմքի կծկումները մատնում էին նրա տառապանքները: Քանի գոռում է, այնքան ավելի են խիլում, և նա պաղատում է դահիճներին, որ սպանեն իրեն: Փորձում է գանգը խիլել գերաններին ու փշուել, արգելում են, որովհետև նա չէր ցանկանում յուրայինների դեմ սուս վկայություն տալ և ոչ էլ անմեղ արյան տակ մտնել: Թալիար աքցանով նախ նրա մորուքի մազերն է փետել տալիս, հետո հրամայում է շիկացած երկարով դադել ծեռքերը, երեսը, մարմինը և կարմրած ունենիվ այրել լեզուն: Նա երեք անգամ ուշագնաց է լինում, սակայն անհողող է մնում:

Կողքի սենյակում կինն ու զավակները սարսափած հետևում էին նրա տանգաներին:

Դապա բանտում արգելահավակածն ըստ: Բիթլիսում հարյուրավոր խեղճ բանտարկյաններ, որոնք գարշելի աղտեղության պատճառով հաճախ ոչ կարողանում են պառկել, ոչ նստել, լցում են իրար վրա: Բավական չէ, որ նրանք սուսահար էին, շատ անգամ էլ տանջանքների էին ենթակվում:

Բիթլիսում երևելի հյայերից մեկին՝ Դամբարծում Բոյաջանին, մուր ու խոնավ զրոյան նետեցին, ծեռքերն ու ոտքերը ծանր շղթաներ գցեցին: Նրան սոված բողնելով՝ ձգուում էին խոստվանություն ստորագրել տալ, որ իր ինքը կաշառվել է անգլիական կառավարության կողմից: Բայց որովհետև համառությամբ մերժում էր, 10 կիլոգրամանոց մի գունդ անցկացրեցին վիզը և սկսեցին մտրակահարել նրան: Կետո բանտախից հատակի վրա սրածայր գամեր խիեցին և վրայով այրան քաշկոտեցին, մինչև որ նա հանգավ:

Գիտեմ, զգում եմ, որ ականա նայում եք ինձ: Զապում եք ծեզ, որ չգոռաք: Բավական է: Տեսս, որ շատ տիկիններ թողեցին սրահը և դուրս ելան: Սարսափելի է այս պատնությունները լսելո: Բայց դուք բյուրապատկեր այն, ինչ որ ծեզ պարզոր ներկայացրի, և խոստվանեք Բեռլինի տիկինները ինչ որ չեն կարող լսել, հայերը դրա հարյուրապատիկը կրեցին:

Այս բոլորը վերջին տասնամյակում, մեր օրերում պատահած դեպքեր են, սրանց չըսու-հինգ տարի առաջ: Եվ մենք թույլ տվեցինք, որ դրանք կատարվեն, ու ոչինչ չարեցինք արգելելու համար:

Եվրոպացիներից շատերին հայտնի էր այս ամենը: Սասունի կոտորածների նախապատրաստությունները այնքան բացեիքա կազմակերպվեցին, որ երգուումի անգլիական հյուպատոսը մի ծավալուն տեղեկագրով հայերի պաշտպանությունն էր խնդրում: Բայց Անգլիան չէր ցանկացել «քարելկան մի տերության գործերին խառնվել»- ահա ընդունված բանաձևը:

Ամենատարօրինակն այն է, որ այս ողբակի վիճակն այսօր էլ շարունակվում

է,և Եվրոպան այլս չի կարող արդարանալ, թե այդ մասին չգիտե՞: Դայերը միշտ զրկված են եղել իրենց ազատությունից, նրանք կողոպտվում են, տանջվում և կոտորվում մեկ-մեկ կամ խմբովին:

Կարող եմ հազարավոր օրինակներ հիշել: Ահա դրանցից մեկը:

1900 թվականի հուլիսի 3-ին 500 քրդեր պաշարեցին, ապա հարձակվեցին Սպաղանք գյուղի վրա: Կանայք ու մանուկները լացով ու պաղատանքով զորքերին ընդառաջ գնացին: Բայց փոքրիկ երեխաները ողջ-ողջ սվիմներին բարձրացվեցին, իսկ կանանց մերկացնելուց ու անպատճելուց հետո սպանեցին: Գյուղի ութունամյա ծերունի քահանայի բերանը ճեղքեցին և ծնոտը պոկեցին: Գյուղի տանուտերի հոյ կնոջ՝ Թիմենեի արգանդը բացեցին և երեխային կտրատեցին, իսկ մորը դաշույնի հիտուն հարվածով ծակձկեցին:

Մենք վաղուց ի վեր գիտենք, որ մեր քաղաքակրթությունը դեռևս չի վերացրել անհատական ոճիրը, գողությունն ու ավազակությունը: Ցավում ենք այս երևույթների համար, բայց դրանք չեն դիմացում բարձրագույն քաղաքակրթությանը, որին, թվում է, թե հասել ենք:

Մենք վաղուց ի վեր գիտենք, որ մշակույթը, նույնիսկ ամենաառաջադաշտն պետությունների մեջ, չի կարող վերացնել հասարակական թշվառությունը, ալքատությունն ու լրումը: Եվ կարծում ենք, որ նոյնիսկ ամենաթշվառների կարիքը համատեղին է մեր այժմյան քաղաքակրթության բարձր մակարդակի հետ:

Նոյնիսկ պատերազմը չի կարող հակասել քաղաքակրթության ամենաբարձր աստիճանին գտնվելու մեր համոզունքին: Որքան էլ պարտավորված լինենք հաշտվելու բազմաթիվ ոճիրների, հասարակական անարդարության ու անգրության, ազգային ու կրոնական ատելության և պատերազմի արհավիրքների հետ, միշտ կիխնեն այնպիսի չարագործներ, որոնց, իբրև անցյալի ու միջնադարի մնացուկներ, մեր օրերի համար անհասկանալի կիամարենք: Սակայն այսուհետև այլևս այդպես նտածելու իրավունք չունենք: Այն օրվանից, եթե՛ Եվրոպան չարթեցեց Դայաստանում կատարվող աղծությունները, և որոնք այժմ կրկնվում են Մակեդոնիայում, նժվար է հավատալ, թե մեր դարը պատմության այն նօայլ դարերից բարձր լինի:

1848-ին թվում եր, թե դարը վճռականորեն թևակոխում է մի նոր շրջան և որ երկորդ դարակեսը պիտի նվիրվեր ժամանակակից կմնուս ու նուրբ հարցերին, այն է՝ անհատի և մարդկության մաստիհարակությանը:

Ազգային Վեհապետության, ժողովուրդների ինքնավարության, ազգերի ու անհատների անձեռնմխելության, մամուլի, կրոնի, մտքի, խոսքի ու միությունների ազատության հնամաշ ու ծեծված հարցերը մեկընդիշու լուծված էին թվում, այնաևս որ, այդ մասին անգամ խոսք չպիտի լիներ:

Եվ հիտուն տարի անց Ռուսաստանում դեռևս 130 միլիոն մարդ իրավունք չունի գիրը և թերթ կարդալու, եթե իրենց խնամակաները չըույլատրեն: Եվ միմիայն այն իրողությունը, որ այնտեղ միլիոնավոր մարդիկ հանակերպում են իրերի նման վիճակի հետ, վհատենում է Եվրոպայի կեսին:

Դենք մեր շուրջը ազգերը դեռ հարստահարվում են, ամենակարևողուն գլուխները դեռ զբաղվում են դավանանքի ու ազգայնական հնացած հարցերով, որոնց մասին ոչ մեկը այլս չի կարող նոր ու խելացի բան ասել: Եվ այս խնդիրները դեռևս խնդավառություն են արքանցում, մեջտեղ հանում հերոսներ ու դավանաններ, առիթ տալիս սիրագործությունների, մի բան, որը հարյուր տարի առաջ հասկանալի էր: Եվ դրանք են պատճառ դառնում թշվառությունների ու արսակների, որոնք միջնադարում արդեն պետք է վերացած լինեին:

Բանի դեռ ամենակարևոր խնդիրները սպասում են իրենց լուծմանը, ներկա սերնդի միտքն ու կյանքը անհմաստ վատնվում է բոլորովին անպետք ու հազար անգամ ծեծված հարցերի վրա:

Ասում եմ, որ եթե հայերը միմիայն իրենց այս դժբախտությունն ունենային, դարձալ արժանի էն մեր կարեւության ու օգնությանը:

Սակայն հայերը քաղաքակիրք ժողովուրդ են, հողագնդի հնագույն ազգերից մեկը, նրանք մոտ 4000 տարվա պատմություն ունեն և թե իրենց երկրում, թե իրենց երկրից դուրս քաղաքակրությանը մեծ ծառայություններ են մասսուցել: Դայաստանը հիշեցնում է Ըլեցարիան, նրա ժողովորդի ճակատագիրը հիշեցնում է լեհերի ճակատագիրը: Դայաստանը Փոքր Ասիայի Ըլեցարիան է, մի լենուտ երկիր, որը ծնում է ազգության սիրահար մարդիկ: Այն Արարատյան երկիրն է, որի վրա հշտում է ծյունապատ և վեհափառ Սահսր, այն երկիրն է մեծամեծ լճերի և անհամար վճիռ ու սառնորակ աղբյուրների, որոնք ժայթում են ամեն կողմից և հոսում վտակ-վտակ: Ամենուր առուներ կան, որոնք պոռքալով ժայռերի խոր ծերպերից հոսում են դեպի գետերը:

Այնուեղան կան ընդարձակ արոտավայրեր, ցորենի հարուստ դաշտեր, բերքառատ այգիներ, խնձորենիներ, տանձենիներ, նունիներ:

Ամեն կողմից լավում է սոխակների դայլայը, փասիանն ու սիրամարզը թռչոտում ու ծննում են արկի տակ: Անտառներում ու մարգագետիններում երևում են գեղեցիկ վիթեր, լեռների լանջերին ցատկուում են վայրի այցամները, իսկ զյուղերի շուրջը թափառում են գայլերն ու շնագայլերը:

Ինչպես լեհերը, այնպես էլ հայերն ու Դայաստանը բաժանված են երեք տերությունների՝ Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև: Բացի մայրենի լեզվից, կրթված հայերը գիտեն տիրապետող երեք ազգերի լեզուները և, ընդհանրապես, հասկանում ու գրում են եվրոպական որևէ լեզվով:

Արևելքի բոլոր ժողովուրդների մեջ հայերը Եվրոպային ամենից մոտ կանգնած ժողովուրդն են և, ինչպես ասում են, Ասիայում Եվրոպական քաղաքակրության առաջապահն են:

Թեպետ նրանց երկիրը, Ասիայի աշխարհակալ ժողովուրդների արշավանքների ճանապարհին գտնվելով, շարունակ ուսնակու է եղել և ընկեր օտարեների, ինչպես՝ ատրեսատանգինների, մատերի, արաբների լիի տակ, բայց միշտ ցուցաբերնել է արտակարծ տոկունություն, ինչպես նաև տիրապետող հսկայական ուժ:

Պարքը քաջակրոները, որոնք քրիստոնեությունից առաջ քաջակրությին Դայաստանում, հայացան: Քաջատունյաց քաջակրոները, որոնք հաջորդեցին պարթևներին, հնարակու է, որ հայացած իրեաներ լինեն, սակայն նրանց ծագումը պատմականորեն չի պացուցված:

Դիմ ժամանակներից մինչև օրս Դայաստանը օտար ազգերին տվել է նշանավոր մարդիկ: Բյուզանդական կայսրության մեջ հայերը երևելի զինվորականներ և իմաստուն բարենորոգիչներ էն են, նույնիսկ եղել են բյուզանդական տասներկու հայազգի կայսեր:

Թուրքական կայսրության մեջ հայերն իրենց դիրքերը պահեցին իրու առաջադիմություն սիրող տարր: Վաճառականությունը նրանց ծեղըն էր, նրանք նշանավոր էին նաև իրու արվեստագետներ ու պետական գործիչներ: Նույրա Փաշան, որը կառավարեց Եգիպտոսը, հայ էր, ուստ դիկտատոր Լորիս Սելիքովը նույնպես հայ էր:

Դայ ժողովուրդը, քրիստոնեությունը ընդունողներից առաջինը լինելով, իր հիմն հեթանոսական բանաստեղծությունը դժբախտաբար մեծ մասամբ կորցրել է:

Այն ժամանակ քարութանդ արեցին ոչ միայն հին տաճարները, այլ նաև ոչնչացրին գրավոր ստեղծագործությունները, որոնք փառաբանում էին աստվածներին ու հերոսներին, որոնք հայ ժողովրդի քնարերգակ ոգու վկաներն են և հրաշակերտում են հայ աստվածությունների պանթեոնը:

Այդ աստվածները չունեն ոչ ասիական աստվածների հսկայությունը, ոչ էլ հունական աստվածների շնորհալիությունը. նրանք իրենց ստեղծագործ ժողովրդի պես աշխատասեր, ողջամիտ ու բարի են:

Երկրի հին ճարտարապետության մեջ, որը շատ հարուստ էր, նմանապես գտնում ենք արևելաարևմտյան միևնույն դիմագիծը և ասորական ու պարթևական միահյուսվածքը հունական ոճի հետ:

Թրիստոնեությունը հայերի համար մշակույթի մի նոր տարր եղավ, նույնիսկ՝ ազգային տարր:

Երբ Հայաստանը կորցրեց իր քաղաքական անկախությունը, եկեղեցին ազգային ավանդության խորհրդանշին ու պահապանը եղավ, ինչպես որ ապագայում նույնը պիտի լիներ Լեհաստանի համար:

Այն ժամանակ գրականությունը մասսամբ պատմական, իսկ հիմնականում եկեղեցական ուղղվածություն ստացավ. որը բաղկացած էր կրոնական երանց ունեցող քրոնիկոններից և միստիկական գործերից, բայց իր մեջ պահում էր բնորոշ և մանավանդ մելամաղդոտ բանաստեղծություններ: Օրինակ՝ կամ լուսին ուղղված գեղեցիկ օրիներգեր, բանաստեղծական ավունով լցուն պատմական գրույցներ Սովետ Խորենացու մոտ, որն իր ուսումն ստացել էր Հունաստանում և ծանրութ որ «Իլիականին»: Յայ պատմագիրը պանծացնում է հերոսական քաջացործությունները, միրում է իր երկիրը, գովաբանում կասպուրականի հրաշալի գեղեցկությունը, ուր Շամիրամ քագուհին իր համար հանգստավայր հիմնեց:

- Պետք է,- ասում է Շամիրամը,- այսպիսի բարեխառն կլիմայում, մաքրութերով երկուում մեզ համար քաղաք և բնակության արքունիք շինենք, որպեսզի տարվա շրջանի մի չորրորդ մասը, այսինքն ամառային եղանակը, ամենատեսակ վայելչությամբ անցկանենք Հայաստանում, իսկ մյուս երեք մասը, օդի զոլ ժամանակը, կյանք վայելենք Նիմվեում:

Սեկ ուրիշ պատմագիր՝ Եղիշեն, որ նկարագրել է Վարդանանց պատերազմը, հիամնումքով գովելդում է հայ կանանց, որոնք բոլոր ժամանակներում բացահի արիություն են ցուցաբերել: Եվ դեռ Վերջենս Սասունում հիսուն հայ կին նետվեցին անդունդը, որպեսզի չընկնեն թուրքերի ծեղզը: Եվ այդ նույն պատճառով Բալուում երեսուն կին խեղովեց Եփրատի մեջ՝ սաղմոս երգելով: Եղիշեն նաև նկարագրել է պատերազմի ժամանակ հայ կանանց առաջնությունն ու անձնուրացությունը:

Վարդագետ Լաստիկերտցին, որ պատմում է թաթարների և պարսիկների արշավանքների մասին, իր քրոնիկոններում նկարագրում է 900 տարի առաջվա Հայաստանը այսպես. «... մերկ, ճանապարհի եզերցին ընկած, բոլոր ժողովուրդների կողմից ուժնակուն, տնանկ և գերի»:

15-ից 19-րդ դարերի ընթացքում հայկական ազգային ոգին բոլորովին խորտակված, գրեթե ոչնչացված էր:

Միայն Եկեղեցին էր կանոն: Դին ծեռագրերը նիրիում էին մենաստաններում: Միխրան արքեղան, հասկանալով, որ անհնար է Թուրքիայում հայ ազգի համար մտավոր որևէ օջախ ստեղծել, ամենաքանազանին ծեռագրերն առավ ու Կենտրոնի տարավ: Այնտեղ նա հիմնեց Ս. Ղազար վանքը, որը յուրատեսակ հայկական համալսարան էր: Այնտեղ լորո, Բայրոնը սկսեց սովորել հայոց լեզուն: Ս. Ղազա-

ոի վանականները մեծ գործունեություն ծավալեցին որպես թարգմանիչներ և այդ-պիսով իրենց հայրենակիցներին ծանոթացրին իին և նորագույն Եվրոպայի գրական գանձերին, Դոմերոսից մինչև Շիլլեր՝ Շնորհուած մինչև Ուսախն ու Ալֆրեդի:

Այդ ժամանակվանից գրականության մեծ գրաբարի փոխարեն սկսվում է գործածվել աշխարհաբարը, որի հետևանքը եղավ 19-րդ դարի հայ մշակութային կյանքի հոյակապ ծաղկափթթումը:

Եվրոպայից վերադարձող երիտասարդները իրենց հետ տարան Եվրոպական քաղաքակրթությունը և իմանեցին պարբերական հրատարակություններ, դպրոցներ ու ազգային թատրոն:

Դայ ազգային ոգին շարունակեց հետզիետե Եվրոպականանալ: Կովկասում ուս ազատական գրականության և գերմանական հրապարակախոսության ազդեցությամբ ծնունդ առավ հայ նոր գրականությունը: 19-րդ դարի կեսի եղերերակ բանաստեղծ Խաչատոր Արքայանը, որի տաղերում երբեմն փայլում է Ֆրանսիական հեղափոխության դաշույնի ցոլը, իր «Վերջ Դայաստանի» արծակ գրվածքով հայ վիպասանության հիմքը դրեց: Նալբանդյանը հայ ժողովրդին տվեց ազատության իր երգերը: Տաղանդավոր հրապարակախոսներ, ինչպես՝ Լազարյանցը, Մրգորունը և քատերագիրներ, ինչպես՝ Սունդուկյանցը, խստորեն ըննադատեցին իրենց հայրենակիցների նախապաշտումները: Ռաֆայել Պատկանյանն իր ազատաշունչ երգերով դարագլուխ կազմեց: Տաղանդավոր գրող Րաֆֆին ընդլայնեց հայ վիպասանության շրջանակը և գրեց «Զալալ Էդիին» վեպը (այն բարգմանված է Եվրոպական շատ լեզուներով), որում նկարագրում է 1877-ի Դայաստանի վիճակը և ներկայացնում հայ ժողովրդի նախատակության սահմուեցուցիչ պատկերը, այսինքն՝ այն, ինչ որ մենք սարսափով տեսանք, այն է՝ հարծակումները, զազանությունները, թշվառ նահատակներին, ցցի բարձրացվածներին, շկկացած երկարով խարզագածներին, այս բոլորը կա սույն զբրում: Վեպը գրեթե նույն տպավորությունն է բողոքում, ինչ որ 1894-96 թթ. կոտորածների վայրերից գրված նամակները:

Այդ երկարատև ժամանակաշրջանի ընթացքում, երբ ազգային ոգին թմրած եր, ժողովրդական երգը, միշտ կենդանի ու վառ մնալով, ծաղկում ու զարգանում էր: Ոչ մի ժողովուրդ չունի հայկական երգերի նման երգեր՝ պանդուխտի աղիոդորում ու տառապահց սիրո երգեր:

Կազմավորեց մի նոր սերունդ, որը ծանոթ էր իին Դայաստանի պատմությանը և ստացել էր ժամանակակից կրթություն: Նա բողոքեց կառավարության անարդարության և քրդերի անգրության դեմ: Անհայտ էր պատճառը, որ Ներսես պատրիարքը 1878-ին այստեղ, Թեղինի վեհաժողով մի պատգամանվկրություն ուղարկեց և կարողացավ ծեռք բերել 61-րդ հոդվածը, որը պիտի ապահովեր Դայաստանի ապագան: Այս հոդվածի խոստումները երբեք չկատարվեցին. դեռևս հույսով այդ հոդվածին են դիմում Դայաստանի բոլոր բարեկամները:

Այնպիսի թ թվում, թե Եվրոպան հարստահարված ժողովրդի բատը իր սրտին մոտ էր ընդունել: Ավաղ, պետությունների ցուցաբերած շահագրգությունը լուրջ չէր: Եվ ճշմարիտ շարժառիթը եղավ այն, որ հայերը համարձակվեցին Եվրոպային կը անել Թուրքիայի դեմ, որը սաստիկ կատադեցրեց նրան:

Փակվեց «Պոլիտ հայկական բարդունը»: Արգելեցին հայոց պատմության ուսուցումը, ժողովները, տոնները, դասախոսությունները, մամուլը ենթարկվեց ամենախստ գրաքննության:

Բանտարկություններն ու հալածանքները վերսկսվեցին սարսափելի ու անխմա կերպով: Դայերի դեմ Դամբիդին ալայց անունով հեծելագնդեր կազմվեցին:

Սուլքանն իր անունը տվեց այդ բաշխողութեաներին և արծակեց իրենց դժբախտ դրացիների վրա, որպեսզի կողոպտեն ու սպանեն նրանց:

Եվ որովհետև շատ տեղերում հայերն սկսեցին ինքնապաշտպանվել այդ ավագակային հորդաներից, պատրվակ եղավ տաճանքներով ու կոտորածներով բնաջնջելու այդ «օյավուր» ժողովրդին:

Բեռլինի վեհաժողովում օսմանյան կառավարությունը հանձն էր առել 61-րդ հոդվածով անհրաժեշտ բարենորդումներ մտցնել: Նա պատասխանառու էր հայերի ապահովության համար քրդերի հարձակումներից և պարբերաբար նյուս տերություններին պետք է տեղեկություններ տարի իր առաքելության մասին: Միցոցառումների հրագործնական ընթացքը հսկելու իրավունքը տրված էր փաստաբուրյած ստուգություններին:

Տասնինգ տարի շարունակ Թուրքիան դատարկ խոսքերով խարեց Եվրոպային: Եվ փոխանակ բարենորդումներ սկսելու, ընդհակառակը, որոշեց անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական դեսպանատների նոտաներին պատասխանելու համատարած կոտորածներ սարքելով: Եվ այդ գործողությունների մեջ քաջալերվեց Գերմանիայի հետ ունեցած «ամենաշերմ հարաբերություններից», ինչպես ասում է լավատեղակ ճանապարհորդ, մի ժերմ հայրենասեր՝ Պոլ Ուորրախը:

Ամեն կողմից նեղու ընկած Թուրքիան ստիպված տեղի պիտի տար պետությունների համագործակցության առքել: Միայն Գերմանիայի հետ ունեցած բարեկանական հարաբերություններն էին, որ փախուստի դոր էին բացուն նրա համար: Դաշտարումը, ինչոց վախենում էր սուլամանը, տեղի չունեցավ: Նա կրկին դուրս պրժավ ցանցից և արձակ-համարձակ, սրի ու հրի սարսափով լուցը հայերին:

Անուղանայի այն փաստը, որ գերմանացիները՝ տղամարդ թե կին, ահավոր կոտորածներից հետո գրության ծեղոր մեկնեցին: Գերմանական նվիրատվություններով բացվեցին որբանցներ ու կորարաններ:

Շատերին է հայտնի եղուարդ Բեռնշտայնի ճառը, և յուրաքանչյուրս գիտե, որ Լեփսիուսը ամեն զանք բափեց Հայաստանի ճշգրիտ վիճակը իր հայրենակիցներին պարզորոշ ցույց տալու համար: Բայց առավել նշանակալից է այն փաստը, որով հրաման տրվեց նրան՝ լուել և չիիշել այդ մասին:

Սակայն, եթե գերմանական կայսրության և Թուրքիայի միջև սերտ հարաբերություններ չլինեին, ապա մեծագույն պաշտոնական ոճիրը, որ կատարվեց դարեր անց, տեղի չէր ունենա: Այդ պատճառով ամենից առաջ Գերմանիայում պետք է ստեղծել հայանպաստ կարծիք:

Դին իոլանդական մի առասպելում կինը սպանված ամուսնու արնաբաթախ վերարկուն նետում է իր այն ազգականի լուսերին, որը համաձայն չէր նրա դատը պաշտպանելու, որպեսզի դրանով վիհանության դրդեր նրան:

Սեզանից ոչ ոք չի ծգտում վրիժառության:

Սակայն, եթե հնարավոր լիներ հայոց զոհերի արնաշաղախ վերարկուն գցել գերմանական ժողովորի լուսերին, որպեսզի նա իր կառավարությանը ստիպեր ստանձնել այս փառավոր ազգից ողջ մնացածների ապահովությունն ու երաշխավորեր ազատությունը, ապա դա կլիներ մի հրաշալի և փառահեղ գործ:

ԷՂՈՒԱՐԴ ԲԵՌՆՇՏԱՅՆ ԴԱՅԵՐԻ ՏԱՌԱՊԱՆՁԵՆ ՈՒ ԵՎՐՈՊԱՆ

Գերմանացի նշանավոր քաղաքագետ, սոցիալ-դեմքլրատ է՛ՂՈՒԱՐԴ ԲԵՌՆՇՏԱՅՆԸ (1850-1932) 1902 թ. հունիսի 26-ին Բեռլինում կարդացել է «Դայերի տառապանքն ու Եվրոպան» (հրատարակվել է 1906 թ.) դասախոսությունը, որով մասնավորապես քաղաքային և Եվրոպական պետությունների վերաբերմանը բոլոր պարագաները բարեկարգացնելու համար առաջին առաջնային առաջնային առաջնագործությունը հաստատվել է առաջապահության մեջ:

Այն ժողովուրդը, որի պատմությունը կամ, մանավանդ, տառապանքը և ճակատագիրը զբաղեցնելու է մեզ այսօր, ապրում է մեզանից շատ հեռու, միջազգային մեծ ուղիներից կտրված, և համեմատաբար մինչև վերջերս շատերը չգիտեին նրա գոյության նաևին: Խսկապես որ շատ քչերին է հայտնի եղել հայ ժողովոյի կյանքը և այն պայմանները, որոնց մեջ նա շարունակում էր պահպանել իր գոյությունը: Միայն մի քանի աշխարհագիրներ և պատմագիրներ էին հետաքրքրվում նրանց պատմությամբ, ինչպես նաև նրանք, ովքեր առհասարակ զբաղվում էին ընդհանուր քաղաքականությամբ:

Գուցե որոշ մարդիկ առարկեն, թե մեզանում ևս կան անհանդուրժելի բազմատեսակ կեղեցքումներ ու տառապանքներ, և, ուրեմն, հարկ չկա զնալ շատ հեռուներ փնտրելու կամ Փոքր Սսիայի կորսված գավառներում հետաքրքրվելու տեղի անցուղարձով: Ֆիշտ է, բայց այն հալածանքներն ու անազորույն, գազանային բրոնությունները, որոնց ամենօրյա զոհերն են եղել և են հայերը, այնքան բազմաբնույթ են, որ հարկավոր է բոլոր քաղաքակիր ազգերի միահամուռ բողոքը: Յետզի հետեւ այդ սարսափները շարժեցին անգամ հետախեմ կառավարությունների խիդը և նրանց ստիպեցին ուշադրություն դարձնել այս ժողովոյի վիճակի վրա: Բացի այդ, հայերի կյանքն ու ճակատագիրը մեզ հետաքրքրում է ուրիշ շատ նկատառումներով: Յայ ժողովուրդը կազմում է Արևելյան հարց կոչված հիմնահարցի միջնուկը: Մի օր այդ հարցը ծանրորեն զբաղեցնելու է քաղաքակիր ժողովուրդներին, խռովելու է արևմտյան ազգերի խաղաղությունը, գժտություն է զեցւու նրանց մեջ և դրանով ուշացնելու է քաղաքակրթության առաջնորացը:

Սարդասիրական նկատառումներից զան հայ ժողովոյի ճակատագիրը մեզ պետք է զբաղեցնի նեկ այլ տեսանկյունից: Եվրոպան և Եվրոպայի հետ գերմանացիները հայ ժողովոյի հանդեպ պարտականություններ ունեն կատարելու: Մեր՝ գերմանական կառավարությունը, Եվրոպայի մյուս ազգերի հետ միասին, 1878-ի հունիսին, ուսու-բուրքական վերջին պատերազմից հետո, Բեռլինի վեհա-